

УДК 347.921.3

М. П. КУРИЛО

Микола Петрович Курило, доктор юридичних наук, доцент, перший проректор Національного аграрного університету

ЦИВІЛІСТИЧНИЙ ПРОЦЕС В УМОВАХ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ

Уже стала хрестоматійною теза про незалежність та самостійність судової влади як невід'ємну ознаку (елемент) правової та демократичної держави. У всьому світі здійснення правосуддя є показником втілення принципу верховенства права, демократичних і правових цінностей сучасного суспільства. У цьому аспекті очевидним є високий ступінь відповідальності держави за формування судової системи, досягнення високого ступеня довіри суспільства до неї, забезпечення доступного та справедливого судового розгляду.

Протягом останнього десятиліття в Україні ми можемо спостерігати за безперервним пошуком ефективної моделі судової влади та правосуддя, конструкцій судочинства і його видів. Не буде помилкою вважати, що процеси реформування вітчизняної судової системи ще далекі від свого завершення, що змушує нас знову звертатися до напрацювань цивілістичної процесуальної думки і досвіду законодавчих реформ різних країн, які відобразили в певному сенсі шлях дослідження і обґрунтування належних форм судової діяльності.

Цікавим у руслі таких зауважень є проведення багатьох історичних паралелей. Епохальною сьогодні вбачається судова реформа середини XIX століття, метою якої було створення вперше в умовах самодержавства суду швидкого, правого і милостивого і яка дала знаменитий Статут цивільного судочинства, що випередив, за свідченням його сучасників, навіть розвинені європейські країни¹. Видається, що вплив цього законодавчого акта і пам'ятки правової думки на становлення цивільної правової процедури в європейському контексті ще до кінця не осмислено і адекватно не оцінено².

Проводячи історичну ретроспективу, не можна не звернути увагу і на Статут цивільного судочинства Австро-Угорщини 1895 року, який також залишив помітний слід в історії нашої державності. Складений на основі наукових поглядів тодішнього міністра юстиції Австро-Угорщини Франца Кляйна, цивільний процесуальний кодекс започаткував публічно-правове розуміння природи цивільного процесу. Постулати загальної «соціалізації» цивільного процесу були спрямовані на посилення ролі судді в керівництві процесом і можливості встановлення об'єктивної істини у справі, обмеження свавілля сторін³. Більш ніж столітній досвід функціонування австрійського ЦПК є яскравим прикладом розвитку інституціональності цивільного процесу. Не випадково, що і сьогодні ідеї Ф. Кляйна знаходять багатьох своїх послідовників⁴.

Не менш значущими видаються результати кодифікації радянського законодавства середини XX століття, які закріпили на тривалий час базиси активності суду і модель цивільного судочинства, що включала процедури позовного та безспірного провадження, а також визначила сферу судового захисту публічних прав громадян і форму адміністративної юстиції.

Як бачимо, розвиток правової думки був найбільш плідним та інтенсивним на стику (злам) епох або в період проведення повномасштабних кодифікацій. Видається, що така діалектика розвитку не виглядає випадковою. Цілі реформ обумовлюють необхідні прийоми, методи і засоби її досягнення. Важливість забезпечення кожному права на судовий захист незалежно від стану, розширення гласності та змагальності судового процесу, скорочення судових інстанцій, становлення інституту адвокатури дозволило відбутися судовій реформі минулого. Очевидно, що сьогодні судова влада, як і понад півтора століття тому, потребує кардинальних змін її структури, форм діяльності, критеріїв оцінки якості здійснення правосуддя, оновлення законодавства і нової судової практики. Крім того, знаковими для розуміння сучасного етапу розвитку судової системи є тенденції уніфікації судових процедур і правил, що мають глобальний контекст, гармонізація вітчизняного законодавства з правом ЄС, важливість самовизначення в такому зрізі національної доктрини і практики.

Перші кроки в цьому напрямку вже зроблені. Зміни Конституції України (щодо правосуддя) – основа подальшої модернізації законодавства і судової практики. Нагадаємо основні положення запропонованих змін.

Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору

Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України. Відповідно до закону можуть діяти вищі спеціалізовані суди. З метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди.

Основними засадами судочинства є: рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; розумні строки розгляду справи судом; забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; обов'язковість судового рішення.

В Україні діє Вища рада правосуддя. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд.

Здавалося б, новели, які розглядаються, спрямовані на вдосконалення практики функціонування національного правосуддя і вирішення накопичених проблем правозастосування. Проте, наскільки принциповими є запропоновані підходи і наскільки ефективні конституційні основи розвитку цивільного, а в більш широкому плані і всього цивілістичного процесу? Висловимо у зв'язку з цим декілька зауважень.

Очевидно, що будь-яке реформування, і судової системи зокрема, не може викликатися раптовими факторами. Йому передує певний період, протягом якого виявляються недоліки, які не дозволяють належним чином здійснювати правосуддя і свідчать про кризовий стан судової влади.

В Україні прийнята стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки.

Метою Стратегії є визначення пріоритетів реформування системи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів задля практичної реалізації принципу верховенства права та забезпечення функціонування судової влади, що відповідає суспільним очікуванням щодо незалежного та справедливого суду, а також європейським цінностям та стандартам захисту прав людини.

Крім того, у ній зазначається, що серед першочергових реформ, які необхідно запровадити, особлива увага приділяється судовій реформі, метою якої є утвердження такого правопорядку, який ґрунтується на високому рівні правової культури в суспільстві, діяльності всіх суб'єктів суспільних відносин на засадах верховенства права та захисту прав і свобод людини, а в разі їх порушення – справедливого їх відновлення в розумні строки.

Як підкреслюють розробники цієї Стратегії, на сьогодні система правосуддя не виконує поставлених перед нею завдань на належному рівні. Основними чинниками такої ситуації є:

- 1) низький рівень правової культури та правової свідомості суспільства;
- 2) поширеність корупційних явищ у сфері правосуддя;
- 3) недосконалість кадрового планування в системі судової влади;
- 4) збереження факторів залежності суддів від виконавчої та законодавчої гілок влади, зокрема, наявність конституційних положень, які стримують посилення незалежності суддів;
- 5) абсолютизація принципу про поширення юрисдикції судів на всі правовідносини;
- 6) недосконалість процесуальних інструментів для захисту прав та інтересів осіб, у тому числі нерозвинена система альтернативних методів вирішення спорів;
- 7) недосконалість методик визначення оптимального кількісного складу суддів та чисельності працівників апаратів судів відповідно до навантаження;
- 8) непропорційне робоче навантаження на суддів і працівників апарату судів та відсутність механізмів оперативного вирівнювання навантаження на суддів, що знижує якість правосуддя;
- 9) недосконалість бюджетного планування і управління в системі судової влади та відсутність єдиних методологічних підходів у плануванні видатків судів;
- 10) недостатній рівень єдності та послідовності судової практики;
- 11) відсутність чи недостатній рівень використання можливостей сучасних інформаційних систем (електронне правосуддя);
- 12) низький рівень публічності сфери правосуддя та довіри до судової системи взагалі і до суддів зокрема.

Не применшуючи значення такої Стратегії для розвитку сфери судової юрисдикції, все ж зазначимо, що основна частина виявлених недоліків стосується питань судоустрою, порядку призначення суддів, фінансування судової системи і рівня її незалежності. Тим самим залишаються дещо осторонь проблеми власне судочинства, що відображають, насамперед, доступність і якість судових процедур, механізм забезпечення справедливості судового розгляду і низку інших важливих характеристик здійснення правосуддя.

Водночас, важливість глибокого аналізу всіх без винятку процесів, що відбуваються всередині судової системи, очевидна. Виявлення недоліків, які мають судочинний характер і властиві процесуальним інститутам, стадіям і правозастосовним циклам, так само як і факторів, що ускладнюють судовий захист, сприяє формуванню системного підходу до удосконалення законодавства та практики його застосування. У підсум-

ку, недоліки правового регулювання визначають шлях законодавчих реформ та їх завдання, вирішуючи які можна підвищити ефективність правової діяльності суду і осіб, які беруть участь у справі.

Залишаючи поза межами цього дослідження питання, що належать до сфери судоустрою, зупинимося на судочинному аспекті передбачуваних змін як можливій методологічній основі змін до процесуального законодавства.

На наш погляд, серед причин, які обумовлюють необхідність суттєвої модернізації законодавства, можна назвати такі:

- 1) висока вартість функціонування судової системи;
- 2) перевантаженість судової системи, зокрема, касаційної інстанції;
- 3) тривалість судових процесів;
- 4) нерациональність судових процедур;

5) відсутність належних процесуальних засобів, що дозволяють отримувати ефективний захист права, або навпаки, надмірне правове регулювання, яке за певних умов стає перешкодою до отримання захисту, або ускладнює його.

Показово, що в самій Стратегії реформування судоустрою та судочинства питання ефективності процесуальних форм вирішення правових спорів розглядаються під дещо іншим кутом зору. Дозволимо собі процитувати положення Стратегії в цій частині повністю. На думку авторів цього документа, ефективність правосуддя підвищиться внаслідок:

- перегляду структури судової системи України в цілому шляхом визначення чітких критеріїв та механізмів розмежування судових юрисдикцій адміністративних, господарських і загальних (цивільних і кримінальних) судів; оптимізації системи судів після детального аналізу розбіжностей і оцінки ризиків із належним урахуванням вимог щодо ефективності та справедливості;
- укрупнення окремих елементів системи на відповідних рівнях (зокрема, створення міжрайонних судів, укрупнення апеляційних округів);
- поступового впровадження та розширення застосування суду присяжних;
- підвищення ефективності управління кадровими ресурсами судів через оптимізацію кількості суддів у судах та адміністративних посад залежно від навантаження;
- посилення ролі судового збору як основного джерела фінансування судової системи; підвищення розміру ставок судового збору у майнових та інших спорах із одночасним забезпеченням належного рівня доступу до правосуддя; запровадження механізму визначення розміру судового збору залежно від суб'єкта звернення до суду та предмету позову, заяви чи скарги;
- уживання заходів із забезпечення професійної привабливості і престижності роботи в органах судової влади, у тому числі шляхом покращення їх матеріально-технічного забезпечення;
- забезпечення широкого використання інформаційних систем (ІС) для надання більшої кількості послуг «електронного правосуддя»; створення в судах інформаційних систем електронного менеджменту, зокрема введення повноцінних електронних систем, у тому числі системи електронного документообігу, та відстеження справ (до вищих інстанцій), електронних повідомлень, електронних викликів, електронного розгляду справ (у деяких випадках), електронних платежів, аудіо- та відеофіксації засідань, інформаційної системи внутрішньої бази даних, інформаційної системи законодавчої бази даних, удосконалення системи забезпечення рівного та неупередженого розподілу справ між суддями, зокрема, визначення судді та (або) складу колеги суддів на всіх стадіях судового провадження;
- поетапне впровадження інструментів «електронного правосуддя», що надасть можливість користувачам звертатися до суду, сплачувати судовий збір, брати участь у провадженнях та отримувати необхідну інформацію і документи через електронні засоби;
- запровадження механізмів забезпечення вирішення спорів і протидії зловживанням процесуальними правами шляхом накладання ефективних процесуальних обмежень на сторони за недотримання (без поважних причин) принципу «найкращих зусиль», ненадання або приховування доказів тощо;
- розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів, зокрема, шляхом практичного впровадження інституту медіації і посередництва, розширення переліку категорій справ, які можуть вирішуватися третейськими суддями або розглядатися судами у спрощеному провадженні; запровадження ефективних процесуальних механізмів для попередження розгляду справ за відсутності спору між сторонами; вивчення доцільності введення мирових суддів;
- визначення категорій справ у кожній юрисдикції, у яких зменшується кількість стадій оскарження; зменшення навантаження на суди;
- розробка системи перегляду судових рішень та повторного перегляду справ за нововиявленими обставинами для забезпечення кращого доступу до правосуддя, сприяння єдності практики та кращому роз'ясненню судових рішень;
- удосконалення процесуальних повноважень касаційної інстанції;
- розробка соціально-економічних гарантій діяльності у сфері здійснення правосуддя;
- запровадження інструментів і методології для оцінки функціонування судової системи відповідно до стандартів Ради Європи.

Як видно з наведених положень, основні зусилля, на думку авторів Стратегії, повинні бути спрямовані на розмежування судової компетенції, впровадження механізмів, які дозволять ефективно протидіяти злов-

живанню процесуальними правами, розширення альтернативних методів вирішення конфліктів, посилення інстанційного перегляду судових рішень.

Безумовно, у процесі реформ судочинства необхідно вирішувати завдання з чітким визначенням повноважень судів, посилення значення судів першої інстанції, розвитку АРС, підвищення ефективності апеляційних інстанцій і досягнення єдності судової практики. Але це все деталі або навіть напівзаходи на тлі непорушності основ здійснення правосуддя.

Крім того, необхідно звернути увагу ще на один важливий аспект. Зміни судової влади повинні бути спрямовані на забезпечення потреб не тільки самої судової системи, але і її споживачів – осіб, які звертаються до суду за судовим захистом і сподіваються на його ефективність. Виходячи з нинішньої редакції Стратегії реформування, переважно йдеться про інтереси самої судової системи. Стратегія буквально пронизана ідеєю спрощення судочинства. Але слід враховувати, що будь-яке спрощення завжди пов'язано зі зниженням рівня процесуальних гарантій осіб, які беруть участь у справі, а в підсумку може виникнути нова проблема – ефективності наданого судового захисту права.

Необхідний системний підхід до вдосконалення законодавства. Вважаємо, що таку властивість реформи можуть набути повною мірою реалізуючи доктрину єдності процесу, яка відображає, насамперед, генетичний зв'язок (єдність) процесуальних галузей права. Колись забуті ідеї В. О. Рязановського щодо об'єднання судочинства, як нам видається, сьогодні мають законодавчу перспективу⁵.

Автор цього дослідження вже неодноразово порушував питання про підстави єдності цивілістичного процесу та їх значення для розвитку теорії і практики національного судочинства. Вихідним елементом єдності цивілістичного процесу є використання загального логічного алгоритму розгляду і вирішення правового спору, в основі якого правозастосування та його стадійність, що мають незмінне змістовне наповнення, яке обумовлює конструкції таких процесуальних форм, що мають значний ступінь спільності⁶.

Для формування нових підходів до нормативної регламентації судочинства першочергового значення набуває досягнення певного ступеня узгодженості судових процедур як нового для вітчизняної теорії і практики напряму розвитку процесуального законодавства. Мова йде про так звані автономні інститути процесуального права, такі його складові, як: об'єкт судового захисту, принципи судочинства, склад осіб, які беруть участь у справі, процесуальні строки, процесуальні права та обов'язки, представництво, докази, оскарження судових рішень, де найбільш ефективними можуть бути результати уніфікації та гармонізації. Такого роду уніфікація і гармонізація – це вимога часу, і зарубіжний досвід є прекрасною емпіричною базою, що доводить необхідність формування загальних стандартів здійснення процесуальної діяльності в умовах перспективної європейської інтеграції.

Показовою в цьому плані є робота, проведена зі створення так званого Кодексу Типо (El código procesal civil modelo para Iberoamerica), Транснаціональних правил цивільного судочинства, які уособлюють методологічну основу гармонізації процесуального законодавства, пошук фундаментальної спільності і механізму нівелювання основних відмінностей наявних процесуальних систем⁷. Конвергенція процесуальних форм розгляду правових спорів має стати основною тенденцією і для сучасного етапу розвитку вітчизняного права, долаючи недоліки ситуації диференціації форм здійснення судової влади та правосуддя в Україні.

Ця теза дозволяє зробити висновок про характер можливих законодавчих рішень, про необхідність пошуку таких способів і процедур розгляду спорів, які були б прийнятні для різних видів судочинства. Зрештою, це проблема загальних засад здійснення процесуальної діяльності, що дозволяють подолати правові відмінності, закладені, через різні причини, у нормативній регламентації цивілістичного процесу.

Один із можливих варіантів такого рішення вбачається у прийнятті Процесуального цивілістичного кодексу України, концепцією якого є органічне поєднання найбільш ефективної конструкції позовного провадження, цивільної процесуальної за своєю сутністю, та елементів процесу, властивих іншим суміжним його видам, що надасть можливість в одному законі врахувати процесуальні особливості розгляду багатьох категорій справ.

У цьому зв'язку можна запропонувати таку систему кодексу: загальні положення, позовне провадження, наказне провадження, окреме провадження, особливості провадження в окремих категоріях адміністративних справ, особливості провадження в господарських справах, розгляд трудових справ, особливості провадження в окремих категоріях цивільних справ, провадження у справах, що виникають із шлюбно-сімейних відносин, справи, що виникають із житлових правовідносин, провадження у справах, що виникають із земельних правовідносин, перегляд судових рішень, процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб), судовий контроль за виконанням судових рішень та провадження у справах про оскарження рішень третейських судів та про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, про визнання і виконання рішень іноземних судів в Україні, відновлення втраченого судового провадження, провадження у справах за участю іноземних осіб, виконавче провадження, прикінцеві та перехідні положення.

Висловлені щодо структури Процесуального цивілістичного кодексу пропозиції викладені, звичайно, виключно de lege ferenda, але видається, що з урахуванням цих положень, модель цивілістичного процесу отримає належний розвиток у законодавстві і буде сприйнята і затребувана практикою його застосування. У будь-якому випадку, ідеї єдності процесу, як нам вбачається, сприяють розвитку цивілістичної думки, систематизації накопиченої наукового спадщини, формуванню цілісної системи знань про судочинство і його види.

¹ Сучасники тієї епохи зазначали, що нове судове законодавство в усій своїй сукупності, якими не були його технічні недоліки, є законодавчою і розумовою пам'яткою, яка повинна слугувати нащадкам найвеличнішою частиною нашого часу. Цит. за: *Васьковський Е. В.* Курс гражданского процесса. – М.: Издание Бр. Башмаковых, 1913. – Т. 1. – С. 16.

² *Курило М. П.* Наука цивільного процесу на межі століть: нарис розвитку ідеї єдності процесу // Науково-практичний журнал «Судова апеляція». – Вип. 3 (40). – К., 2015. – С. 106.

³ *Аболонин В. О.* Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс». – Екатеринбург, 2008. – С. 13, 27, 28; *Rechberger W.* Die Ideen Franz Kleins und ihre Bedeutung für die Entwicklung des Zivilprozessrechts in Europa // *Ritsumeikan Law Review*. – № 25. – 2008. – С. 101–110.

⁴ *Сахнова Т. В.* Континентальный процесс: основное противоречие в контексте современных тенденций // Актуальные проблемы защиты прав в России и других странах Совета Европы: современное состояние и проблемы гармонизации. Сборник научных статей / Отв. ред.: Улетова Г. Д. – Краснодар: Юрид. центр Пресс, 2011. – С. 61–63.

⁵ *Рязановский В. А.* Единство процесса: Учебное пособие. – М.: ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. – С. 31.

⁶ *Курило М. П.* Єдність цивілістичного процесу: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2014. – С. 28.

⁷ *Комаров В. В.* Цивільний процес у глобальному контексті // Право України. – 2011. – № 10. – С. 36–37.

Резюме

Курило М. П. Цивілістичний процес в умовах проведення судово-правової реформи.

У статті аналізуються проблеми функціонування цивілістичного процесу в умовах проведення судової реформи. Дослідник вважає, що зміни Конституції України (щодо правосуддя) – основа подальшої модернізації законодавства і судової практики. Відзначається важливість виявлення недоліків, що мають судочинний характер і властиві процесуальним інститутам, стадіям і правозастосовним циклам, так само як і факторів, що ускладнюють судовий захист, що сприяє формуванню системного підходу до вдосконалення законодавства і практики його застосування.

Обґрунтовується необхідність реалізації доктрини єдності процесу, яка відбиває генетичний зв'язок процесуальних галузей права. Вихідним елементом єдності цивілістичного процесу є використання загального логічного алгоритму розгляду і вирішення правового спору, в основі якого правозастосування та його стадійність, що мають незмінне змістовне наповнення, що обумовлює конструкції таких процесуальних форм, які мають значний ступінь своєї спільності.

Ключові слова: цивілістичний процес, судова реформа, єдність процесу, уніфікація судових процедур, процесуальний цивілістичний кодекс, судовий захист.

Резюме

Курило М. П. Цивилистический процесс в условиях проведения судебного-правовой реформы.

В статье анализируются проблемы функционирования цивилистического процесса в условиях проведения судебной реформы. Исследователь считает, что изменения Конституции Украины (относительно правосудия) – основа дальнейшей модернизации законодательства и судебной практики. Отмечается важность выявления недостатков, имеющих судопроизводственный характер и свойственных процессуальным институтам, стадиям и правоприменительным циклам, равно как и факторов, осложняющих судебную защиту, что способствует формированию системного подхода к совершенствованию законодательства и практики его применения.

Обосновывается необходимость реализации доктрины единства процесса, которая отражает генетическую связь процессуальных отраслей права. Исходным элементом единства цивилистического процесса является использование общего логического алгоритма рассмотрения и разрешения правового спора, в основе которого правоприменение и его стадийность, имеющие неизменное содержательное наполнение, что обуславливает конструкции таких процессуальных форм, которые имеют значительную степень своей общности.

Ключевые слова: цивилистический процесс, судебная реформа, единство процесса, унификация судебных процедур, процессуальный цивилистический кодекс, судебная защита.

Summary

Kurilo M. Civilistic process in the conditions of judicial and legal reformation.

In the article the problems of civilistic process functioning in the conditions judicial reformation are analysed. The researcher considers that the changes of the Constitution of Ukraine (in relation to justice) are the basis of further legislation and judicial practice modernization. The exposure of defects, having proceedings character and peculiar to judicial institutes, stages and law-enforcement cycles, as well as factors complicating judicial defense, assists the forming of a system approach to legislation and practice of its application improvement.

The necessity of process doctrine unity realization that reflects genetic connection of the judicial fields of law is grounded. The initial element of the civilistic process unity is the use of general logical algorithm of consideration and permission of legal dispute, in basis of which law-enforcement and its phasicness, having the unchanging rich content filling, that stipulates the constructions of such judicial forms that have a considerable degree of similarity.

Key words: civilistic process, judicial reform, process unity, judicial procedures unitization, civilistic code of practice, judicial defense.